

Konštrukcia a rekonštrukcia jazykového systému¹

Original Study

Juraj Dolník
Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, Bratislava, Slovenská republika

Received: 10. 11. 2023; Accepted: 6. 1. 2024

Abstrakt: Táto štúdia voľne nadväzuje na brilantné kondenzované výklady Jana Kořenského (2004) o statuse reči (v zmysle parole) a jej predpokladoch (v zmysle langue) z pozície subjektovo-objektovej noetiky. Autor sa sústreďuje na otázku, ako je reálny jazyk (langue). Ide mu o to, či langue je len sociálna realita (existuje len v sociálnych interakciách), alebo aj kognitívna realita (nejakým spôsobom existuje v kognícii komunikantov). V jeho interpretácii langue sa objavuje ako racionálny jazykový systém, proti ktorému kladiem praktický jazykový systém s otázkou, akú realitu predstavujú tieto systémy. Zdráha sa prijať náhľad, že v praktickom jazykovom systéme nejakým spôsobom je prítomný langue. Zastáva pozíciu, že kým racionálny jazykový systém je len realita konštruovaná umom (konštrukt), praktický jazykový systém je realita, ktorá vzišla z postupnej koordinácie komunikačných aktivít sociálnych subjektov, ktorými sa navodili pružne stabilné praktické pravidlá bez toho, aby sa musel utvárať systém v zmysle langue, fungujúci ako predpokladová báza reči. Tieto systémy osvetľuje z hľadiska základnej otázky teórie poznania spojenej s chápaním pravdy a poukazuje na ich praktickú užitočnosť. Vychádza z tézy, že človek je konštrukčno-rekonštrukčná bytosť, a smeruje k tomu, aby podporil rehabilitáciu korešpondenčnej pravdy.

Kľúčové slová: Jan Kořenský, parole, langue, racionálny a praktický jazykový systém, pravda.

Construction and Reconstruction of the Language System

Abstract: This study loosely follows on the brilliant condensed interpretations of Jan Kořenský on the status of speech (in the sense of parole) and its assumptions (in the sense of langue) from the position of subject-object noetics. The author focuses on the question of what real language is. He is concerned with whether langue is only a social reality (exists only in social interactions) or also a cognitive reality (exists in some way in the cognition of the communicators). In his interpretation of langue, it appears as a rational language system, against which he sets a practical language system with the question of what reality these systems represent. He is reluctant to accept the view that langue is somehow present in a practical linguistic system. He takes the position that while a rational language system is only a reality constructed by the mind (a construct), a practical language system is a reality that arose from the gradual coordination of communicative activities of social subjects, which introduced flexible and stable practical rules without having to create a system in the sense of langue, functioning as a presuppositional basis of speech. He illuminates these systems from the point of view of the basic question of the theory of knowledge connected with the understanding of truth, and he points out their practical usefulness. He starts from the thesis that man is a construction-reconstruction being, and aims to support the rehabilitation of correspondence truth.

Keywords: Jan Kořenský, parole, langue, rational and practical language system, truth.

1. ÚVOD

Táto štúdia voľne nadväzuje na brilantné kondenzované výklady Jana Kořenského (2004) o statuse reči (v zmysle parole) a jej predpokladoch (v zmysle langue) z pozície subjektovo-objektovej noetiky. Ako excelentný lingvistický filozof, epistemológ a metodológ v nich sprehladnil základný rámec určovania ich statusu, v ktorom reálnosť reči je odvodená od reálnosti spoločenského človeka, jeho činnosti – reč jestvuje práve tak, ako existuje tento človek, je zmyslovo vnímateľná a prakticky evidovateľná –, kým predpoklady reči „majú buď ryze epistemickú gnoseologickú platnosť, alebo jsou integrální součástí subjektivity a intersubjektivit v různých podmínkách protikladení subjektu a objektu ... předpoklady k řeči jsou právě tak, jak jest subjekt, vědomí, mluvčí, recipient, právě tak jak jest svět, jenž tyto personické koncepty zahrnuje“ (Kořenský 2004, 37). Potom osvetľuje aktuálnu paradigmu – komunikačný obrat k reči –, v ktorej reč je „první daností, od jejíhož statusu jsou odvoditelné všechny zmíněné ... koncepty“ (Kořenský 2004, a v ktorej spoločenský človek sa zjavuje ako „rozptýlený subjekt“ (Kořenský 2004.), konštruovaný v komunikácii, takže „nositelem předpokladů k řeči je ... komunikace sama“ (Kořenský 2004, 38). J. Kořenský, ktorý mal sklon k hľadaniu do budúcnosti lingvistického poznávania (zasvätencom je známe, že často hľadal cesty riešenia lingvistických problémov, znamenajúce „nádej“ pre naše poznávanie), bol však presvedčený, že minimálne v priestore so stredo európskou štrukturalistickou tradíciou problém predpokladov reči viazaných na subjekt bude aj naďalej tematizovaný, samozrejme, s metodologickou rozvetvenosťou. Videl to tak, že téma „předpoklady k řeči“ nestratí svoju relevanciu a ostane zaujímavým predmetom sporu medzi tými, pre ktorých „langue je inherentní vlastností parole“ (Kořenský 2004, 63), a komunikanti sú „produkty“ komunikácie, a tými, ktorí dichotómii langue – parole nenahrádzajú redukciami fenoménu langue na komunikáciu, ale ju nereduktívne monizujú, čo vysvetľuje tak, že „komunikant nejen produkuje instrumentalisticky parole pomocí langue, ale zároveň – v každém okamžiku řeči – parole produkuje langue a takto zprostředkované i komunikanta“ (Kořenský 2004).

Vo voľnej nadväznosti na reflexie J. Kořenského v nasledujúcom výklade sa sústredím na otázku, ako je reálny jazyk (langue). On, samozrejme, registroval, že pre časť lingvistov jazyk – „předpoklady k řeči“ – má len „ryze epistemickú gnoseologickú platnosť“, ale pre neho skutočným problémom bolo, či jazyk je realita vo vedomí spoločenského subjektu, pričom si dobre uvedomoval ťažkosti, ktoré tento prístup prináša, alebo je inkorporovaný do reči, jestvuje v nej, a to buď iba v rečových aktivitách komunikantov – v rečovej praxi –, ktorí nimi produkujú len reč, alebo týmito aktivitami sa produkuje aj jazyk a tým aj langue sprostredkované (rečou) utvára komunikanta. Ide teda o to, či langue je len sociálna realita (existuje len v sociálnych interakciách), alebo aj kognitívna realita (nejakým spôsobom existuje v kognícii komunikantov). V mojom výklade langue sa objavuje ako racionálny jazykový systém, proti

ktorému kladiem praktický jazykový systém s otázkou, akú realitu predstavujú tieto systémy. Zdráham sa prijať náhľad, že v praktickom jazykovom systéme nejakým spôsobom je prítomný langue. Zastávam pozíciu, že kým racionálny jazykový systém je len realita konštruovaná umom (konštrukt), praktický jazykový systém je realita, ktorá vzišla z postupnej koordinácie komunikačných aktivít sociálnych subjektov, ktorými sa navodili pružne stabilné praktické pravidlá bez toho, aby sa musel utvárať systém v zmysle langue, fungujúci ako predpokladová báza reči. Tieto systémy osvetľujem z hľadiska základnej otázky teórie poznania spojenej s chápaním pravdy a poukazujem na ich praktickú užitočnosť. Vychádzam z tézy, že človek je konštrukčno-rekonštrukčná bytosť, a smerujem k tomu, aby som podporil rehabilitáciu korešpondenčnej pravdy.

2. ČLOVEK AKO KONŠTRUKČNO-REKONŠTRUKČNÁ BYTOSŤ

Pri zovšeobecňujúcom pohľade na odlišné nazerania na vzťah poznávajúceho subjektu a objektu sa ukazuje, že je to odlišnosť medzi realistami a antirealistami (porov. Searle 2015). Pripomeňme si ich stanoviská. Pre realistu je jasné, že skutočný svet existuje, a to nezávisle od nás, od reprezentácií v našej psychike, od našich vnemov, pojmov, myšlienok, citov a pod., a že tieto reprezentácie sa vzťahujú na tento svet, a ak naše zistenia o svete zodpovedajú tomu, ako sa v ňom veci majú, sú pravdivé. Realista je teda zástanca existencie objektívnej reality a objektívnej pravdy, čiže korešpondenčnej teórie pravdy. Pre antirealistov je také nazeranie až také neprijateľné, že svoj náprotivok často označujú za naivných realistov. Ich naivita má spočívať v podľahnutí zdaniu, že svet je plný objektov a my ich vnímame také, aké sú. To ale nie je možné, lebo do vnímania objektov vstupuje biologická výbava subjektu, ktorá zabraňuje vnímať ich také, aké sú, takže predstava objektivity je absurdná, pretože je založená na chimére subjektu, že svet môže vnímať bez seba samého (ako keby pri pozorovaní sveta mohol abstrahovať od seba samého, od svojej výbavy; ako keby mohol poznať, aký je objekt, ešte predtým, ako sa objavil v jeho skúsenostnom svete). Realisti sú považovaní za húževnatých nositeľov európskej tradície, začínajúcej u Platóna v spise „Theaitetos“: „Keď vnímam, vnímam niečo – je nemožné vnímať bez toho, aby tu niečo bolo, čo sa vníma; predmet, nech je sladký, trpký alebo má inú vlastnosť, musí mať vzťah k vnímajúcemu...“ (citované podľa Glaserfeld 2012, 12). Zrodila sa schéma, že na jednej strane je svet objektov a na druhej strane subjektov so zmyslovými orgánmi a mozgom, ktoré im umožňujú objekty vnímať. Z nej potom vyplýva epistemologické presvedčenie, že naše vedenie, poznatky sú podmienené ich korešpondenciou s príslušnými výsekmi sveta, ktoré sú od toho, ako ich zakusujeme, nezávislé.

Antirealista nepodlieha „naivite“ realistu, prihliada na to, že subjekt sa nemôže zbaviť svojej výbavy, a teda len s ňou môže vnímať, čoho následkom je, že svet môže byť pre neho len taký, aký mu ukáže vnímanie poznačené jeho

výbavou. Drží sa opačnej schémy, ktorej tradícia – symbolicky povedané – sa ťahá od írskoho filozofa, biskupa G. Berkeleya, popierajúceho existenciu materiálneho sveta nezávisle od našich vnemov, lebo to, čo považujeme za materiálny svet, nie je v skutočnosti nič iné ako komplex našich ideí, čím mal na mysli stavy vedomia. Tu je silný zdroj idealistického výkladu, podľa ktorého nezávislosť objektov sveta od našich vnemov a iných reprezentácií je len zdanie, skutočnosť je opačná: objekty sveta konštituuje našou výbavou. Ak aj pripustíme, že niečo existuje mimo toho, čo takto konštituuje – známe Kantove „veci osebe“ –, nie sú nám prístupné, teda nie sú to veci pre nás, takže nemá zmysel o nich uvažovať. Antirealistické presvedčenie vedie k záveru, že jestvujú len naše konštrukty, svet je pre nás komplex sociálnych konštruktov (objekty sú konštruované subjektmi ako sociálnymi jedincami). Naše vnemy, pojmy, myšlienky nie sú reprezentáciou, odrazom reality, ani nemôžu byť, lebo ich sami konštruujeme zmyslovými orgánmi a mozgom. Proti citovanému Platónovi sa ostentatívne kladie taliansky filozof G. Vico (z roku 1710): „...ak sú zmysly (aktívne) schopnosti, potom z toho vyplýva, že farby robíme tým, že sa dívame, chute tým, že ochutnávame, tóny tým, že počúvame, chlad a to, že niečo pocítíme ako horúce, tým, že ohmatávame“ (citované podľa Glaserfeld 2012, 29 – 30). To znamená, že náš svet je vymedzovaný našou konštrukčnou aktivitou.

Realistické vz. antirealistické nazeranie sa, samozrejme, týka aj vedeckej teórie. Otázka je, či teória reprezentuje, zobrazuje, odráža realitu (nejde, prirodzene, o zrkadlový odraz, odráža teda neznamená odzrkadľuje), alebo ju konštruuje. Ak zaujmeme realistické stanovisko, ako podstatná sa nám vybavuje otázka, či je teória pravdivá, alebo nepravdivá, pričom máme na mysli korešpondenčnú pravdu. Problémom však je, ako sa dá overiť pravdivosť teórie. Zásadnou prekážkou – a námietkou antirealistov – je, že predsa nemôžeme porovnávať ideálne (idey opísané v teórii) s materiálnym (s objektmi, na ktoré sa idey vzťahujú), takže je nemožné preukázať zhodu (korešpondenciu) teórie s výsekom sveta, na ktorý sa vzťahuje. Predpoklad priamej zhody našich poznatkov s realitou považujú aj realisti za naivný. Namiesto prostej zhody sa uvažuje o sofistikovanejšej zhode. Východiskom zástancov praxe ako kritéria objektívnej pravdy je idea, že výsledky ľudského poznania sa spredmetňujú vo výsledkoch praktickej činnosti. Vypracovala sa schéma praktického overovania teórie: „Aby sme mohli prakticky overiť nejakú teóriu T, musíme: 1. odvodiť z nej návod na praktickú činnosť; 2. postupovať podľa tohto návodu v praxi nášho pozorovania, experimentovania, v procese výroby atď., slovom v procese našej predmetnej činnosti; 3. porovnať skutočný výsledok praktickej činnosti p so zamýšľaným výsledkom s. Ak sa realizuje p, pričom $p \approx s$, tak sa pravdivosť overovanej teórie potvrdzuje v hraniciach danej praxe“ (Černík et al. 1986, 305). Pritom sa zdôrazňuje, že pravdivosť teórie sa potvrdzuje len v rámci danej praxe, čiže prax môže byť len relatívnym kritériom pravdy. Reagujúc na vyššie spomínanú zásadnú námietku, že korešpondenčná pravda sa principiálne nedá

overiť, pretože sa nedá porovnávať materiálne s ideálnym, a teda sa nedá preukázať ich zhoda, poukazuje sa na to, že „v skutočnosti porovnáваме predstavu o zamýšľanej veci s predstavou veci, ktorú sme realizovali“ (Černík et al., 303). A predstavy ako ideálne (čiže rovnorodé) entity sa porovnať dajú. Rozhodujúce ale je, že z teórie sa vyvodí cieľ zodpovedajúcej praktickej činnosti (zamýšľaný cieľ) a zisťuje sa, či jej skutočný výsledok sa zhoduje s týmto cieľom, odchyľuje sa od neho alebo mu protirečí, a tak sa teória môže považovať za adekvátnu, alebo za takú, ktorá vyžaduje modifikáciu alebo vypracovanie novej teórie.

Antirealisti, pochopiteľne, sponchyňujú aj kritérium praxe. To, že naša teória sa ukazuje v praxi ako adekvátna, vraj nevypovedá o tom, že je pravdivá v zmysle jej korešpondencie s realitou, ale len o tom, že sa znáša s pomerami a že zatiaľ ešte nezlyhala. Využívanie poznatkov v praxi nie je dôkazom objektívnej pravdy, tým sa preukazuje len to, že niečo sa dá na ich základe urobiť a že to realita toleruje (Luhmann 1990, 263). Pri takomto prístupe sa buď naďalej pracuje s termínom pravda, ale bez prívlastku objektívna a upriamene na praktický život, alebo sa nahrádza iným termínom, zodpovedajúcim inému chápaniu poznatkov, teórií. Prvý prípad nás privádza k fundamentálnej téze pragmatizmu: pravda je to, na čom sa zhodneme, lebo sa nám v praktickom živote osvedčuje (Rorty 1979). V druhom prípade sa zdôrazňuje, že poznanie spočíva v adaptácii na realitu. Aj naše teórie sú mentálne spôsoby adaptácie na realitu. Adaptácia je kľúčový pojem v teórii evolúcie, a teda aj v evolučnej teórii poznania, lenže v tejto teórii adaptácia na podmienky prostredia je ekvivalentná so získavaním informácií o prostredí, ktoré existuje nezávisle od adaptujúceho sa organizmu. Toto „opravuje“ reprezentant radikálneho konštruktivismu: aby eliminoval presvedčenie, že naše poznatky, teórie odhaľujú objektívnu pravdu o svete, existujúcom nezávisle od nás, ale držiac sa pritom idey adaptácie, nahrádza termín pravda termínom viabilita – viabilita je lokalizovaná v skúsenostnom svete subjektu. Ide o už citovaného protagonistu radikálneho konštruktivismu E. Glaserfelda (1997; 2012; porov. napr. aj s chápaním pravdy ako nadväzovacej kvality opisu reality v teórii systému vypracovanej v duchu citovaného Luhmanna: pravda nie je korešpondencia opisu s realitou, ale vzájomné nadväzovanie; Schwemmer 1987).

Pre realistov, ktorí sú presvedčení o verifikačnej sile praxe, prax je, pravdaže, aj miestom využívania, využitia poznatkov, teórií (poznávanie nie je samoučelné, nepoznáva sa pre poznanie). Radikálny konštruktivismus poznávanie zbavuje potreby verifikácie praxou (tým, že popiera nezávislú realitu a objektívnu pravdu), a tak na poznávanie nazerá len inštrumentalizačne. Na otázku, že ak naše poznatky, teórie neodrážajú, nereprezentujú objektívnu realitu, teda nie sú pravdivé/nepravdivé v zmysle zhody (korešpondencie) s ňou, na základe čoho ich akceptujeme, odpovedá: na základe ich viability. Pri organizácii sveta v našej skúsenosti (nášho prežívaného sveta) postupujeme s vierou, domnienkou, presvedčením, že to, čo konštruujeme v našom vedomí (veci, stavy, pojmy, teórie a pod.), bude použiteľné aj

v ďalšom prúde našich prežívání, skusovaní sveta. Nejde o to, aby poznatky, teórie boli pravdivé, ale viabilné, „životaschopné“, použiteľné, vhodné na dosahovanie želaných cieľov. Viabilita v evolúcii znamená schopnosť prispôbiť sa (adaptovať sa) tak, aby organizmus prežil v daných podmienkach, pričom nie je vopred určený spôsob prežitia (ako sa to má dosiahnuť), takže sa nevyučuje aj viac spôsobov. Aj funkcia našej kognície je adaptívnej povahy a je zameraná na viabilitu, teda na spôsob myslenia, ktorý vedie k želanému cieľu. Aj tu sa vychádza z toho, že k cieľu môžeme dospieť rozličnými cestami, takže neexistuje jedna objektívna, resp. pravdivá cesta (jedno riešenie problému, jedna predstava objektu).

Pozíciu realizmu dôrazne obhajuje John Rawle Searle: „Z faktu, že naše poznanie/predstava/obraz skutočnosti sa konštituuje ľudskými mozgami a interakciami, nevyplýva, že skutočnosť, o ktorej máme poznanie/predstavu/obraz, bola vytvorená ľudskými mozgami a interakciami“ (Searle 2013, 168). Vyslovuje sa tu presvedčenie, že nekonštruujeme skutočnosť, ale naše reprezentácie skutočnosti (vnemy, poznatky, idey atď.). Antirealista stotožňuje konštruovanie reprezentácií s konštruovaním reality. A na to nadväzuje kladná odpoveď na otázku, či máme prístup k skutočnému svetu, ak nemôžeme inak ako pristupovať k nemu našou výbavou. Hovorí: „Z faktu, že epistemickou bázou môjho vedenia sú moje súčasné skúsenosti, nevyplýva, že nemôžem mať vedenie o ničom inom ako o svojich skúsenostiach“ (Searle 2013, 180). A dodáva, že opak je pravdou: moje skúsenosti mi umožňujú prístup k niečomu, čo nie je mojou skúsenosťou. Ak napríklad aktuálne oznamujem, že toto je stôl, mám síce vnemovú skúsenosť, ale táto skúsenosť nie je objektom vnímania ani podkladom usúdenia, že toto je stôl. Ten stôl jednoducho vidím; moja skúsenosť mi dáva možnosť prístupu k tomu, čo samo nie je skúsenosťou. Nie je nezaujímavé pripomenúť si Searleovo zdôvodnenie atraktívnosti antirealizmu v komunite filozofov (Searle 2013, 27 – 31). Jedným z dôvodov je, že antirealizmus vychádza v ústrety hlbšej mocenskej žiadostivosti; pomyslenie na to, že by sme mali byť vydaní napospas „skutočnému svetu“, vzbudzuje odpor, odporná je predstava, že naše reprezentácie by mali byť určované niečím mimo nás. Mocenská vôľa sa prejavuje aj v tom, že pozícia antirealizmu sa využíva na proklamovanie rovnocennosti duchovných vied s prírodnými vedami. Ak neexistuje objektívna, od nás nezávislá skutočnosť a všetko sú len sociálne konštrukty, tak sú na tom obidve vedy rovnako. A nakoniec ak sa zbavíme skutočného sveta, môžeme si svet konštruovať, ako chceme. Pripomínam však, že idea mocenskej vôle sa dá použiť aj proti realitom, ak uvažujeme v nietzscheovskom duchu, teda tak, že to, „čo sa považuje za pravdu, je len jedna spomedzi iných perspektív, ktorá je diktovaná vôľou k moci, ktorá sa pokúša presadiť sa“ (Grondin 2009, 124 – 125; tu sa cituje aj známy provokačný výrok Nietzscheho, že pravda je iba druh omylu, bez ktorého istý živočíšny druh nemôže existovať; autor je však prívrženec realizmu).

V nadväznosti na predchádzajúci prehľad opíšem vlastné stanovisko, ktorého základom je konštatácia, že

človek je vyvinutá konštrukčná bytosť. Konštrukčný je tým, že sa nemôže zbaviť svojej výbavy – daných zmyslových orgánov a mozgu –, a tak svet je pre neho taký, aký si vytvára prostredníctvom svojej výbavy, a konštrukčný je aj tým, že dokáže vytvárať aj to, čo je mimo prírody (kultúrny svet). V tomto zmysle sa hovorí, že človek žije vo svete, ktorý si sám skonštruoval a ďalej ho konštruuje. Človek však žije aj v presvedčení, resp. v samozrejmosti, že je v kontakte so svetom, ktorý existuje nezávisle od neho a ktorý chce poznať. Za toto presvedčenie od antirealistov si vyslúžil prívlastok naivný, lebo si neuvedomuje svoju limitovanosť, predurčenosť vlastnou výbavou. Ale v korešpondencii s obhajobou pozície realizmu Searleom zaujímam nasledovnú pozíciu. Človek je v kontakte so svetom prostredníctvom svojej výbavy – zmyslových orgánov a mozgu. To, že len takto môže byť v kontakte so svetom, patrí k jeho objektívnej povahe. Prečo by mal objektívnu povahu len človek? Aj svet ju má a naše poznávanie je zamerané na ňu. Prostredníctvom našej výbavy konštruujeme naše znalosti a teórie, ktorých obsahom je, ako sa svet v nich javí ako následok toho, že do kontaktu s ním vstupuje naša výbava ako konštrukčná sila. Keďže ako poznávacie subjekty sme zainteresovaní na tom, aby sme si sprístupnili objektívnu povahu sveta, sledujeme, či naše znalostné a teoretické konštrukcie sú aj rekonštrukciou tejto povahy. Odkiaľ máme túto zainteresovanosť? Zjavuje sa v nej atavizmus ako stopa subjektívizujúceho sa protočloveka, ktorý sa vyvíjal tak, že si uvedomoval seba ako subjekt s odstupom od sveta, do ktorého sám patril, čo aj prežíval a postupne si aj uvedomoval. Formovaním subjektu – interpretáciou sveta – vznikol tento odstup, ale súčasne sa aj neutralizoval (ale neodstránil) prežívaním a potom aj uvedomovaním svojej príslušnosti k svetu v rámci jeho interpretácie, ktorou sa v ňom existenčne orientoval. Interpretácia sveta však nemala len pragmatický význam (uspokojovanie praktických existenčných potrieb), ale aj fundamentálny duchovný zmysel, spočívajúci v tom, že je v nej zakódovaná orientácia na dialektický subjektovo-objektový poriadok sveta, založený na neutralizácii vzniknutého odstupu medzi subjektom a objektom, ktorá sa dosahuje duchovným adaptačným splynutím subjektu s objektom. Toto splynutie sa v subjekte zakotvilo ako zážitok a vedomie pravdy. Pravda sa teda stala prostriedkom neutralizácie odstupu subjektu od sveta, od objektu aj iného subjektu a zameranosť subjektu na ňu sa stala jeho fundamentálnou potrebou.

To, či sme sa priblížili k objektívnej pravde, potvrdzuje (alebo vyvracia) naša prax. O prax sa opierame preto, lebo praktickou činnosťou sa adaptujeme na svet, t. j. prispôsobujeme sa mu tak, aby sme sa vyhli prekážkam, ktoré zabraňujú úspešnosti našej činnosti. Prax nám ukazuje, nakoľko sú naše konštrukcie, ktorými sa adaptujeme na svet, viabilné, a prax nás aj stimuluje k optimalizácii viability, v čom sa prejavuje inštrumentálnosť našich konštrukcií, teda nášho vedenia (čiže to, že naše konštrukcie, znalosti nie sú samoúčelné, ale orientované na dosahovanie cieľov). Učím sa napríklad kosiť; konštruujem si prvotnú predstavu o narábaní s kosou, pri kosení

zistujem, že narážam na prekážky, zameriavam sa na to, aby som sa im vyhol, a tak mením svoju prvotnú predstavu a vytváram si viabilnejšiu so zmenou spôsobu kosenia, optimalizujem ju a dospievam k predstave najlepšieho odrezávania porastu, čiže k tomu, že touto predstavou – podloženou praxou (kosením) – som sa najlepšie adaptoval na porast z hľadiska jeho odrezávania. Táto predstava sa ustáli ako optimálne viabilná. Ak uvažujem nad tým, prečo je tento spôsob kosenia lepší (vzhľadom na cieľ – odrezávanie porastu), prečo je táto predstava najviabilnejšia, nereagujem na to tak, že je to náhoda. Myslím si, že pôsobím na porast tak, ako si to vyžaduje vzhľadom na svoju povahu, ktorá sa prejavuje v jeho správaní. Podľa toho, aká ostrá je kosa, aký prudký je švih kosou a ako dopadá ostrie kosa na steblo, kladie porast odpor (podľa toho sa správa). Myslím si, že odpor je najmenší – a zodpovedajúca predstava spôsobu kosenia optimálne viabilná – preto, lebo tento spôsob kosenia sa najlepšie „znáša“ s povahou porastu. Skrytou súčasťou predstavy optimálneho spôsobu kosenia je komponent „zodpovedajúci povahy porastu“. Do konštruovania reprezentácie (predstavy, pojmu, konceptu ako znalostnej jednotky) zahŕňam aj komponent „majúci takú pevnosť, tvrdosť, ohybnosť, ktoré určujú optimálny spôsob odrezávania“. Konštruovaním reprezentácie trávy, buriny, obilia a pod. (porastu) nekonštruujem tieto objekty, ale rekonštruujem ich objektívnu povahu.

Čo znamená, že rekonštruujeme? O rekonštruovaní sa tu hovorí vo význame „pomocou istých údajov vytvoriť kognitívny ekvivalent k tomu, čo nám inak nie je prístupné“ (porov. s rekonštruovaním vraždy kriminalistami alebo s rekonštruovaním historickej udalosti). Pri rekonštrukcii povahy objektov máme údaje z konštruovaných vnemov, znalostí, teórií, vytvorené našou výbavou, a údaje z praktických činností. Konštruované reprezentácie objektov sú kognitívnymi ekvivalentmi ich povahy, ak prax preukazuje, že istý spôsob zaobchádzania s objektmi je optimálne viabilný, pretože je optimálne prispôsobený ich správaniu ako prejavu ich objektívnej povahy. Výrazom kognitívny ekvivalent sa vyjadruje, že rekonštrukcia je pre subjekt rovnocenná so skutočnou povahou objektu, má pre neho rovnakú cenu, ako keby s ňou bol v nesprostredkovanom kontakte, a teda môže s objektom zaobchádzať, ako keby v takom kontakte bol. Výraz ekvivalentný tu môžeme použiť aj tak, že povieme: optimálne viabilné konanie (v našom prípade pôsobenie kosou na porast) je ekvivalentné s prirodzeným správaním objektu (v našom prípade horizontálne rozdvojenie stebiel v kauzálnej súvislosti s ich povahou). V tomto prípade sa vyjadruje, že konanie subjektu a správanie objektu sú vo vzťahu, ktorý je reprezentovaný vzájomnou implikáciou: ak subjektovo konanie je optimálne variabilné, tak správanie objektu zodpovedá jeho povahy (a naopak).

Človek je teda konštrukčno-rekonštrukčná bytosť. Konštruuje svoje znalosti, teórie aj sociálnu realitu, čím sa adaptuje na svet. Adaptáciu na svet optimalizuje tým, že svojimi konštrukciami aj rekonštruuje objektívnu povahu sveta, čo sa deje v spätosti s optimalizáciou viability praxe. Preto ho zaujíma povaha sveta a kladie si otázku,

ako je svet diferencovaný z tohto hľadiska. Ide o jasné antipragmatistické stanovisko (pragmatisti odmietajú, že poznanie je reprezentácia a skutočnosť má nejakú vnútornú povahu).

3. KONŠTRUKCIA JAZYKOVÉHO SYSTÉMU

Je jazykovedec „len“ konštrukčný, alebo aj rekonštrukčný subjekt? Konštruuje „pravdu“, alebo objavuje pravdu? Obráťme pozornosť na prvý prípad, teda že aj lingvista môže byť len konštrukčný aktér. Konštruuje znalosti, teórie, ktorými sa adaptuje na skúmaný objekt, čo znamená, že ich konštruuje so zreteľom na ich viabilitu, použiteľnosť na dosahovanie svojich cieľov. Usiluje sa o dosiahnutie ich optimálnej viability. Vychádza z toho, čo mu je objektívne dané a čo mu je empiricky prístupné. Vníma ľudí, ktorí komunikáciou vzájomne na seba pôsobia, sledujúc nejaké zámery, ciele, a vidí/počuje členený prúd výrazov, ktoré niečo znamenajú a so samozrejmosťou sa zjavujú. Vníma teda jazykovú komunikáciu sociálnych subjektov podloženú ich jazykovým správaním. Ako je známe, pre F. de Saussurea je táto danosť pre svoju heterogenitu len prvotným objektom pozorovania, v ktorom si lingvista musí nájsť svoj predmet. On ho našiel v jazyku (langue) s tým, že

...jazyk není konkrétním objektem o nic méně než mluva, což je velkou výhodou při jeho studiu. I když jsou jazykové znaky v podstatě psychické, nejsou abstraktní; asociace utvorené kolektivním konsensem, jejichž souhrn tvoří jazyk, jsou realitami, které mají své sídlo v mozku. Kromě toho jsou znaky jazyka takřikajíc hmatatelné a písmo je může fixovat v konvenčních obrazech... (Saussure 1989, 51).

Je to stanovisko realistu: Jazyk (langue) je objektívna realita, ktorá je nám prístupná prostredníctvom našich konštruovaných znalostí o nej, a ak tieto znalosti zodpovedajú tejto realite (korešpondujú s ňou), sú pravdivé. Teória vypracovaná na základe týchto znalostí je optimálne viabilná, konštruovaním teórie sa rekonštruuje bytostná povaha jazyka (= systém znakov). Videl to zrejme tak (explicitné vysvetlenie nepodáva), že jazykové znaky ako psychické jednotky sú uložené v podobe „odtlačkov“ v mozgu nositeľov jazyka, ktorí ich pociťujú, prežívajú ako takú konkrétnu realitu, akú skusujú v reči. Ale keď hovorí, že jazyk je systém, ktorý pre jeho komplexnosť nemôžeme pochopiť inak ako reflexiou, takže „právě ti, kteří ho užívají denně, projevují jeho hlubokou neznalost“ (Saussure 1989, 102), dáva najavo, že opis tohto systému bude len konštrukt, lebo veď je mimo znalostného sveta tých, ktorí jazyk prirodzene ovládajú.

V systémovej lingvistike, budovanej na podklade jeho fundamentálnych ideí, sa však vyzdvihovala abstraktnosť systému. V pozadí je poznávací postup, ktorý vedie k systému jazykových znakov: abstrahovanie a zovšeobecňovanie, vyúsťujúce do konštruovania emických jednotiek (foném, morfém, lexém atď.) ako štruktúrnych prvkov príslušných podsystémov jazyka. Metodológia uplatňovaná na poznávanie systému jazykových znakov

ako vlastného predmetu lingvistiky sa dostala ešte viac do popredia, pretože v centre výskumnej pozornosti bola otázka, aká konštrukcia jazykového systému je optimálna, pričom to, ako ho nositeľ jazyka pociťuje, prežíva, odsunula do úzadia a tým sa aj posilňoval náhľad, že ide o systém ako konštrukt. Z odstupu sa na to reaguje tak, že ide o

„prechod od primárneho ovládania jazyka ako dorozumievacieho prostriedku k jeho sekundárnemu ovládaniu ako objektu pozorovania a analýzy. Nie na ovládanie jazykov, ale na poznanie tohto jazyka je zameraná systémová jazykoveda. To ale znamená: Atribúty, ktoré sa zjavujú ako následok skúmania jazyka, a nie jeho praktického používania, sa potom premieňajú na prirodzené jazyky a hovorenie ako ich reálne vlastnosti“ (Krämer 2001, 104)

Z môjho hľadiska jazykový systém ako výplod objektívneho antirealizmu sa stal objektom kvázirealizmu. Jazykový systém sa prezentuje ako realita, ale v skutočnosti ide o kvázirealitu – realitu s vôľovým komponentom „chcem, aby to bola realita“.

Vráťme sa k citátu z diela F. de Saussurea, v ktorom sa tvrdí, že jazyk je čosi, čo existuje v mozgu jednotlivých osôb, je spoločný všetkým, avšak je mimo ich vôle. A podčiarkuje to aj takto: „Podstatnou vlastnosťou znaku, jež se však na první pohled jeví nejméně zřetelně, je totiž to, že se vždy do určité míry vymyká vůli jednotlivce i společnosti“ (op. cit., 1989, 53). Autor dáva do pozornosti autonómnosť jazyka, jazykového systému. Toto východisko vedie k predstave, že jazyk sa konštituoval ako systém v rečovom prostredí na základe istých operácií, vymedzil sa v tomto prostredí, ktoré sa stalo jeho okolím a s ktorým je v interakcii (porov. s operačným chápaním systému: systém tvoria operácie; Luhmann 1984). Jazykový systém sa začal konštituovať ako fenomén tretieho druhu, t. j. ako neintenčný následok intencného konania rečových aktérov (pojem fenomén tretieho druhu poučne ozrejmil a aplikoval na explanáciu jazykových zmien R. Keller 2003). Intenciou aktérov reči bolo dosahovať komunikačné ciele, efekty, nie konštituovať jazykový systém, ale koordinovanie rečového konania fungovalo ako „neviditeľná ruka“, ktorou sa konštituoval základ neintenčného jazykového systému. V základe koordinácie rečového konania (koordináciu si vynucovala zameranosť na dosahovanie komunikačných cieľov) boli dve fundamentálne operácie: analógia (reagovanie „v tom duchu, v tom zmysle“, ktoré sa logicky uchopuje ako usudzovanie pomocou analógie) a ekvivalencia (zaochádzanie s istým prvkom ako funkčne ekvivalentným, rovnocenným s inými prvkami). Týmito operáciami sa konštituoval (neintenčne) jazykový systém, ktorý sa autonomizoval a vo vzťahu k rečovému okoliu funguje ako homogenizačná, jednotiacia sila, ktorá vnáša do reči základný poriadok a tým spôsobuje, že napriek jej premenlivosti reč si zachováva stabilitu, konštantnosť, zabezpečujúcu jej sociálnu platnosť.

Podľa tejto predstavy autonomizovaný jazykový systém nadobudol podobný status ako prírodné objekty,

ktoré sú ovládané zákonmi, a tak sa k nemu pristupuje ako k realite, v ktorej dominuje nomologickosť. Nestotožňuje sa s prírodnými objektmi, lebo veď ide o ľudský produkt, ale vníma sa tak, že sa vytváral „podľa obrazu“ prírodných objektov, takže sú tiež ovládané zákonmi, jemnejšie povedané zákonitosťami (čiže nejde o také „tvrdé“ zákony ako vo svete prírodných objektov), čo je dané jeho funkciou vo vzťahu k reči (zabezpečiť poriadok a stabilitu). Takejto realite zodpovedá naturalistická (denotatívna) jazyková teória, ktorá zobrazí zákony, zákonitosti tohto systému. Aj v tomto prípade, pravda, platí, že nejde o čistú nomologickú realitu, čo Saussure dal najavo tým, že zvýraznil arbitrárnosť jazykového znaku: vzťah medzi označujúcim a označovaným nie je kauzálny, ale ľubovoľný, zafixovaný len konvenciou. Rozhodujúca je však nomologickosť, a preto je naturalistický prístup k tomuto systému primeraný, čiže lingvistika jazyka má byť nomoteticky orientovaná.

Ak vychádzame z prijateľného úsudku, že jazykový systém sa konštituoval ako fenomén tretieho druhu, a z princípu autonomizácie descendenta (descendent sa tu chápe ako vyústenie descendencie v zovšeobecnenom zmysle, ako to, čo z niečoho vzišlo), natíska sa nám aj záver, že jazyk sa musel autonomizovať ako systém ovládaný zákonmi, zákonitosťami. Nemáme tu do činenia s tým, že človek je súčasťou prírody, ako biologický tvor je nomologickou bytosťou, takže jeho orientačnou bázou je poriadok prírody? Tejto otázke by zodpovedala predstava, že nevedomé analogické jazykové reakcie jednotlivcov, ktoré viedli ku konštituovaniu jazykového systému, vzišli z akejsi inštinktívnej náklonnosti k bázevej orientácii podľa prírodného poriadku. To znamená, že sa nachádzame v kauzálnom reťazci: inštinktívna náklonnosť → nevedomé, mimovoľné analogické jazykové reakcie → konštituovanie jazykového systému podľa prírodného poriadku. A tiež v descendenčnej postupnosti (v postupnosti „potomstva“): príroda → človek → jazykový systém. Jazykový systém ako descendent človeka, ktorý ho „splodil“ nevedomým, mimovoľným analogickým jazykovým správaním v sociálnej interakcii, sa autonomizoval ako naturalizovaný (sprírodnený) objekt ovládaný zákonmi, zákonitosťami. Konštituujujúci a autonomizujúci sa jazykový systém, ktorý sa usádzal v mozgu jednotlivcov, začal pôsobiť ako jazykový „dispečing“ reči, jazykové riadiace stredisko, ktoré nomologizovalo analogické jazykové reakcie používateľov v sociálnej interakcii, čiže vplývalo na používateľov tak, aby svoje reakcie pociťovali, prežívali ako riadené zákonmi, zákonitosťami svojho jazyka. Takto sa dospelo k tomu, že používatelia, ktorí svojimi nevedomými, mimovoľnými analogickými jazykovými reakciami konštituovali jazyk ako fenomén tretieho druhu, sú ovládaní zákonmi, zákonitosťami svojho jazyka. Keď sa začala éra racionálneho riadenia verejných rečových prejavov – éra kultúrneho, najmä spisovného jazyka –, táto predstava jazyka sa ukázala ako viabilná, gramatiky sa zostavovali podľa zákonov, zákonitostí daného jazyka a podľa nich sa riadili jeho používatelia. Pritom sa lingvisti veľmi dobre cítili, pretože gramatiku

opisovali v duchu objektivizmu, čo zodpovedalo predstave vedeckosti. Normatívne jazykové diela, vypracované v tomto duchu, sa stali výkonným dispečingom verejného rečového diania: prípustné v ňom je, čo zodpovedá zákonom, zákonitostiam daného jazyka.

Kritickým momentom tejto predstavy a na nej vybudovanej systémovej teórie je nomologizácia spontánnych analogických reakcií spojená s ich zabstraktnením (abstrahovaním od kontextu) a nebráním zreteľa na to, že analógia je viazaná na interpretáciu, pričom interpretácia je antropotvorným faktorom (rozsiahly výklad tohto javu podáva práca Dolník 2012, v ktorej sa osvetľuje, že zrod človeka bol zrodom hermeneutickej bytosti). Analógia je prejavom akejsi inštinktívnej náklonnosti k orientácii podľa poriadku prírodných objektov, ale interpretácia ako človekotvorná sila, ako sila, ktorá robí človeka človekom, oddeľuje ho od živočicha ako čistej prírodnej bytosti, spôsobuje, že človek poľudšťuje poriadok, na ktorý je ako bytosť, ktorá vzišla z prírody, od prírody bázo-orientovaný. V tejto súvislosti nestačí povedať, že jazykové zákony preto nie sú „tvrdé“ zákony (výrazom zákonitosti sa to dáva aj najavo), ale „mäkšie“, poľudštené. Čo sa abstrakciou povýšilo na zákony, sú pravidelnosti zakotvené v rečovej praxi, generované v kontexte rečovej praxe, kde sa analogické správanie a s ním spätá interpretácia realizuje. V našom myšlienkovom svete na základe pozorovania reči a analýzy tieto pravidelnosti môžeme pretvoriť na poľudštené zákony, ale sú to len naším umom konštruované zákony. V skutočnosti tieto pravidelnosti nie sú racionálnym poľudštením zákonov prírody, ale praktickým poľudštením prírodného poriadku. Analogické jazykové správanie je prax, ktorou sa človek adaptuje na poriadok prírody v podmienkach sociálnej interakcie. Týmito výrokmi sa však už nachádzame vo výklade rekonštrukcie jazykového systému

4. REKONŠTRUKCIA JAZYKOVÉHO SYSTÉMU

Výrok, že jazyk sa konštituoval ako fenomén tretieho druhu, je azda všeobecne prijateľný. Pripomeňme si už klasický názorný príklad takého fenoménu – nezámerne vytvorený chodníček cez parkový trávnik. Zámerom jednotlivcov bolo skrútiť si cestu, ale nie vyšliapať chodníček. Z konštrukčného stanoviska ako taký chodníček sa konštituoval aj jazykový systém. Z rekonštrukčného hľadiska takým chodníčkom sú kolektívne praktické pravidlá, t. j. pravidlá jestvujúce v kolektívnej jazykovej praxi. Jednotlivci v sociálnej interakcii sledovali svoje komunikačné zámeri, ale ich intenciou nebolo navodenie kolektívnych jazykových pravidiel. Analogické jazykové správanie jednotlivcov sa zafixovalo v kolektívnej jazykovej praxi ako pravidlá, ktorými jednotlivci disponujú ako súčasťou dôverného poznania vlastného kultúrneho prostredia. Kolektívnu jazykovú prax vytvárajú analogické jazykové správania jednotlivcov impregnované dôverným poznaním, že „my (napríklad Slováci alebo Česi) takto hovoríme“ (o dôvernosti poznania sa tu hovorí v tom zmysle, ako dokážeme napríklad rozpoznať hudobné nástroje podľa ich zvuku). Vylučuje sa teda

interpretácia, že jazykové správanie jednotlivca je aplikáciou pravidiel platného v danom kolektíve, čiže individuálnou realizáciou, uplatnením všeobecného pravidla, ako si to pod vplyvom nášho umu predstavujeme. Tu sa nekalkuluje so všeobecnými jazykovými pravidlami, s ich znalosťou (či už explicitnou, alebo implicitnou), lebo pravidlá sú lokalizované v jazykovej praxi používateľov, ktorá tým, že je impregnovaná (nasiaknutá) spomínaným dôverným poznaním, demonštruje kolektívnosť a praktickú existenciu pravidiel. Formulácia, že analogické jazykové správania jednotlivcov sú impregnované týmto poznaním, má vyjadriť, že osvojovanie a reprodukcia jazykových správání sú sprevádzané nadobúdaním dispozície na dôverné vnímanie jazykových štruktúr (je to spojené s navodzovaním kolektívnej solidárnosti jednotlivcov, pocitu aj vedomia ich spolupatričnosti).

Ani kolektívne praktické pravidlá sa nevymykajú z poľa pôsobnosti princípu autonomizácie. Hoci sú descendantom („potomkom“, produktom) jednotlivcov, sú nezávislé od ich vôle, jednotlivci ich nemôžu meniť z vlastnej vôle. Z toho však nevyplýva, že sú pravidlami ovládania, takpovediac vydaní im napospas, ako je to v prípade ich nomologizácie. Treba mať stále na pamäti, že sa autonomizujú praktické pravidlá, pravidlá existujúce v jazykovej praxi, teda nie pravidlá vyabstrahované z praxe (ktoré sa potom lingvistom naturalizujú a kognitívne pretvárajú na zákony, zákonitosti). Ako kolektívne praktické pravidlá sú impregnované jazykovosolidarizačným poznaním „my takto hovoríme“ a fungujú ako systém analogických jazykových reakcií jednotlivcov v sociálnej interakcii nasiaknutých týmto kolektivizujúcim poznaním, ktoré pôsobí ako autonomizačný a autopojetizačný činiteľ. Dôverné poznanie „my takto hovoríme“, vrastené do analogických jazykových reakcií, robí systém nezávislým od toho, či jednotlivci chcú, alebo nechcú mať takýto systém (ich vôľa nemá vplyv na fakt, že „my takto hovoríme“) a súčasne ho robí autopojetickým, pretože zdrojom toho, že „my takto hovoríme“, je náš praktický konsenzus, naša dohoda generovaná v sociálnej interakcii, takže autopojetickosť sledovaného systému je založená na podprahovej aperceptcii praktickej konsenzuálnosti toho, že „my takto hovoríme“ (aperceptciou sa tu myslí vnímanie s porozumením, ktoré sa ako samozrejmosť „dostaví“, pri bežnej komunikácii alebo bežnom čítaní je nám samozrejme, že rozumieme tomu, čo počujeme alebo čítame). Kolektívna jazyková prax ako autonomizovaný a autopojetizovaný systém spočíva tak na dôvernoznalostnom spracovaní jazykovej spolupatričnosti a na podprahovoaperceptčnom spracovaní praktického jazykového konsenzu. Priblížiť si to môžeme explicitnou formuláciou „To, že my takto hovoríme, korení v našej dohode navodenej v rečovej praxi“. Rozhodujúci význam majú dve vlastnosti človeka ako bytosti svojho druhu: jazyková solidárnosť (ako moment kultúrnej solidárnosti, ktorej predlohou je zrejme druhová a skupinová solidárnosť v ríši živočíchov) a zmysel pre konvenciu (ako kolektívotvornú silu). Konvencie navodzované v sociálnej praxi generujú kolektívnu solidaritu. Jazykový systém chápaný ako kolektívna jazyková prax je založený na súhre konvencie a solidarity.

Jazykový systém v tomto videní je realita, nie náš konštrukt ani kvázirealita ako pragmatizovaná ontologizácia zvolenej metodológie. Aj túto realitu môžeme poznávať konštruovaním znalostí o nej a môžeme dospieť k optimálne viabilným znalostným konštruktom, ktorými ju už rekonštruujeme, zviditeľňujeme jej bytostnú povahu. Optimálnosť viability preukazuje prax: čo v praxi optimálne funguje, zodpovedá povahe danej reality.

Možnosť optimálnej viability sa vytvorila tým, že jazykové správanie ako podklad komunikačnej činnosti sa vyvinulo z inštinktoidných analogických jazykových reakcií v komunikačnej praxi, ktoré navodili stav praktického ovládania jazykových pravidiel, a tak sa subjekt môže koncentrovať na štylizáciu seba projekcie ako základu komunikácie (v tomto prípade sa na komunikáciu nazerá ako na projekciu svojho ega v zmysle jeho externalizácie, ktorá prebieha jej štylizáciou). Základnú povahovú črtu predmetu lingvistiky tvorí existencia jazykových pravidiel v kolektívnej jazykovej praxi a tým odbremenenosť štylizácie seba projekcie od sledovania týchto pravidiel. Je to povahová črta autopojetického behaviorálno-akčného systému, ktorého konštituentmi sú znakové pravidlá v kolektívnej jazykovej praxi, čiže analogické znakové (jazykové) reakcie impregnované dôverným poznaním jazykovej solidárnosti, a štylizáčne akty seba projekcie, t. j. akty externalizujúce vnútorný svet subjektov.

5. RACIONÁLNY A PRAKTICKÝ JAZYKOVÝ SYSTÉM

Lingvistické poznávanie v sledovanom aspekte teda dospelo k dvom základným predstavám o jazykovom systéme: oproti racionálnemu jazykovému systému stojí praktický jazykový systém. Z pozície antirealizmu – radikálneho konštruktivismu alebo neopragmatizmu – obidve predstavy sa týkajú len lingvistických konštruktov, ani racionálny, ani praktický jazykový systém nie je ničím ako povaha jazyka, chápaná ako realita nezávislá od subjektu. Ich odlišnosť je výsledok protichodných poznávacích postupov. Kým predstava racionálneho jazykového systému vzišla z analytického postupu, smerujúceho k tomu, o čom sa predpokladalo, že je v základe reči, predstava praktického jazykového systému je produkt morfológického postupu, ktorý nesmeruje k nejakej podstate „za“ rečou s presvedčením, že všetko významné pre poznanie nájdeme v samotných javoch (k protikladu analytického a morfológického postupu porov. Krämer 2001, 113). Pre antirealistu otázka, ktorá predstava je pravdivá, resp. bližšia k objektívnej pravde, je, samozrejme, nezmyselná, lebo pre neho taká pravda je iba chiméra. Pre neho môže byť zmysluplná len otázka, ako nám môže byť užitočná teória racionálneho aj praktického jazykového systému, ako nám môže pomáhať pri riešení problémov jazykového života. Uvažujúc napríklad v duchu Richarda Rortyho, musíme odmietnuť ideu objektívne daného kritéria, podľa ktorého jedna z týchto teórií je adekvátna, a to preto, lebo – ako to sumarizuje jeden z Rortyho vykladačov – „všetky naše obrazy sveta – všetky pravdy – sú len naše ľudské výtvary, historické,

relatívne a slúžiace našim ľudským cieľom... [a] ani jeden z týchto obrazov (právd) o svete nie je privilegovaný preto, že zodpovedá svetu samému, ale preto, že ho takým robíme my, ľudia“ (Višňovský 2015, 134).

Z tejto perspektívy môžeme sa len pýtať, ako môžu tieto teórie prospešne zasiahnuť do nášho ľudského života. Teória racionálneho jazykového systému bola užitočná pri konštituovaní a stabilizovaní spisovného jazyka napríklad v slovenskom kultúrnom prostredí, čo vyzdvihol jeho duchovný tvorca, keď vysvetľoval, že ním opísaná gramatika nie je založená na mechanicky nazbieraných pravidlách, „ale stojí ona na vyspytovaní a vysvetlení vnútorného stroja a riadu reči našej“ (Štúr 2007, 190). Odvolávať sa na „stroj“ (systém), ktorý vnáša „riad“ (poriadok) do reči, bolo potrebné pri riešení jedného zo základných problémov celonárodného života zaviesť a presadiť integračný jazyk, všeobecne akceptovaný ako národný identifikátor aj vhodný spoločný komunikačný nástroj. Vždy, keď sa objavil problém pri výrazových štruktúrach spisovného jazyka, na jeho riešenie sa aktualizovala predstava racionálneho jazykového systému ako odborná opora. Dejiny regulácie normy spisovnej slovenčiny kodifikáciou sú výrazným príkladom spoločenskej užitočnosti tejto teórie. Ako osožná sa ukázala aj pri naturalizácii predstavy o jazykovej kultúre – všeobecne sa akceptovalo, že základným pilierom tejto kultúry je jazykové správanie podľa kodifikovanej normy, do ktorej sa dominantne premietajú zákonitosti racionálneho jazykového systému. Táto teória sa stala znalostnou bázou jazykového vzdelávania, v ktorom sa kladie dôraz na ovládanie tohto systému, ako aj oporou pri výučbe cudzích jazykov, založenej na sprostredkovaní znalostí o gramatike ako východiska jej internalizácie zodpovedajúcej jej praktickému ovládaniu. Touto teóriou sa aj odborne legitimizovala privilegovanosť nacionálne a puristicky orientovanej jazykovej ideológie, o ktorú sa opieralo jazykovopolitické rozhodnutie prijať zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky, obsahujúci v bode 3 druhého paragrafu toto obmedzenie: „Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je neprípustný“ (Zákon 1995). V pozadí je presvedčenie, že ovládanie racionálneho jazykového systému je prejavom „spisovnojazykovej transcencie“ používateľa – jeho jazykového duchovného pozdvihnutia.

Aj teória praktického jazykového systému vyhovuje kritériu užitočnosti. O ňu sa môžeme opierať pri uvažovaní o problémoch a ich riešení, ktoré sú spojené s momentom neuvedomenosti, spontánnosti v ovládaní a používaní jazyka, a teda je oporou v prípadoch, keď racionálny prístup k nemu navodzuje prekážky na ceste k želanému cieľu. Ak je napríklad cieľom školského jazykového vzdelávania rozvíjanie komunikačnej kompetencie, čo je zrejme univerzálna zameranosť výučby materinského jazyka, a neberie sa do úvahy spôsob osvojovania a ovládania materčiny (dôležitosť momentu neuvedomenosti, spontánnosti), teória praktického jazykového systému poslúži na osvetlenie pomeru medzi spontánnosťou a uvedomenosťou pri kultivovaní komunikačnej kompetencie. Ak sa tam, kde má

miesto spontánnosť, presadzuje uvedomenosť, kladie sa prekážka k vytýčenému vzdelávaciemu cieľu (porov. s tradičnou konštatáciou, že vo veci rozvíjania komunikačnej kompetencie školské vzdelávanie zaostáva). Teória podáva potrebné vysvetlenie. Pomáha aj pri sprostredkovaní cudzieho jazyka priamou metódou, ktorou sa obchádza postup od učenia sa gramatických pravidiel cez nadobúdanie gramatických zručností nácvikom ich aplikácií k získavaniu gramatických návykov „drilovaním“ a imituje sa reálna komunikačná prax. Ale inšpiruje aj ku kladeniu otázok, týkajúcich sa človeka ako prírodno-intenčnej bytosti so sociálnou určenosťou. Otázky sú namierené na pochopenie „geniálnej“ súhry spontánneho, nevedomovaného gramatického správania, blízkeho k inštinktívnym a reflexným reakciám človeka ako prírodnej bytosti, a zámerného jazykového konania bytosti formovanej v sociálnej praxi. Aktualizuje sa pradáva otázka, ako môže dieťa s takou samozrejmosťou ovládať a používať gramatiku, ktorá sa v racionálnom svetle ukazuje ako značne komplikovaná, ako aj otázka, ako sa stalo, že jazykové spoločenstvá mohli utvárať endogénne jazykové normy. V konečnom dôsledku ide o príspevok k odpovedi na otázku „What Kind of Creatures Are We?“ (Chomsky 2016).

Teraz sa vráťme k perspektíve realistu. Keďže pre neho otázka pravdivosti teórie je legitímna, korektnosť predstáv o jazykovom systéme závisí od toho, ako vystihujú povahu jazyka ako jeho špecifickú existenčnú vlastnosť. Z jeho pohľadu indikátorom povahy jazyka je, ako sa jednotlivci v socializácii stávajú praktickými jazykovými odborníkmi vo vlastnom sociokultúrnom prostredí. Označenie používateľa (materinského) jazyka ako praktického odborníka – v opozícii so školeným a teoretickým jazykovým odborníkom – je motivované vôľou upriamiť pozornosť na to, že používateľ v primárnej socializácii si osvojil jazykové správanie, ktorým sa stotožnil so spôsobom existencie a fungovania jazykových pravidiel. Jeho praktická odbornosť plynie z toho, že jazyk ako praktický jav je mu dôverne známy, pretože si ho zvnútorňoval od začiatku socializácie, pričom táto internalizácia prebieha tak, že sa ňou reprodukuje vznik a rozvíjanie tohto praktického javu: reprodukuje sa jeho založenosť na praktickej (nie abstraktnej) analógii. Do povahy praktického osvojovania jazyka sa premieta praktická povaha jazyka, takže kto si ho takto osvojuje, je jeho praktickým znalcom – nadobudol status praktického jazykového odborníka. Je to odborník, ktorý prakticky ovláda jazyk tým, že dospel do stavu, keď svojou dispozíciou na praktickú analógiu je adaptovaný na jazyk ako praktický jav. Povaha tohto javu a tým aj praktického jazykového odborníka sa zreteľne prejavuje v spontánných jazykových zmenách, ktoré lingvisti registrujú ako prirodzenú dynamiku jazyka (pokiaľ to neprotirečí ich odbornému vnímaniu toho, čo sa deje v jazyku). Silnou oporou pre výklad behaviorálnej dispozície praktického jazykového odborníka môže byť koncept habitus, zobrazujúci inkorporáciu sociálneho poriadku do organizmu jednotlivcov (Bourdieu 2014), aj koncept background, chápaný ako „komplex neintencionálnych

alebo predintencionálnych schopností, ktoré umožňujú intencionálne funkčné stavy“ (Searle 2013, 139).

Realista musí čeliť otázke, či nezbažil praktického jazykového odborníka jeho schopnosti a pripravenosti na reflexívne reakcie v jazykovom správaní, ako aj námietke, že obchádza pôsobenie školených a teoretických jazykových odborníkov v jazykovej praxi. Nemôže si nevšimnúť, že „zasahovať do jazykovej praxe je totiž jedným z prirodzených sklonů mluvčích“ (Starý 1995, 145), že intenčné zásahy sú súčasťou jazykovej praxe, motivované zainteresovanosťou používateľov na zlepšovaní jazyka, jeho hygieny (Cameron 1995) alebo že intervencie do jazyka vyvolané problémami pri jeho používaní sú súčasťou jazykovej každodennosti (podľa teórie jazykového manažmentu; Neustupný 2002; Nekvapil 2010).

Ak realista odhliada od reflexívnych reakcií v jazykovej praxi, deformuje jazykovú realitu, na ktorú sa odvoláva ako referenčný objekt pravdivej teórie. Môže sa však vrátiť k Wittgensteinovým úvahám o využívaní a zneužívaní jazyka filozofmi, čoho paralelou je protiklad stavu jazyka, keď pracuje, so stavom, keď beží naprázdno, oslavuje (Wittgenstein 1984). Realista tento protiklad môže uchopiť tak, že jazyková realita je totožná so stavom jazyka, keď pracuje, čiže sa používa v priestore a čase na realizáciu jazykových hier, kým stav jazyka, keď oslavuje, t. j. používa sa na zasahovanie do jeho práce, je epi-realita, sprievodná realita jazykovej reality. Ale môže uplatniť aj teóriu systému, podľa ktorej systém utvárajú operácie, teda len operácie môžu produkovať systém a iba systém môže operovať, čím môže navodiť dichotómiu systém – okolie (čiže okolie je vonkajšia stránka systému; Luhmann, 1984). Uvažujúc v tomto duchu, nevedomované praktické jazykové operácie tvoria praktický jazykový systém, kým reflexívne jazykové reakcie používateľov patria k jeho okoliu (samotní používatelia k predpokladu systému). Načo potrebuje realista v tejto súvislosti (korešpondenčnú) pravdu? Na to, aby pravdivosťou teórie zdôvodnil tendenciu praktického jazykového systému k optimalizácii svojej emancipácie vo vzťahu k svojmu okoliu a vyvodil z toho závery pre kultivačnú prax.

6. ZÁVER

V konkurencii prístupov k jazyku (v zmysle langue) z hľadiska otázky, akou realitou je tento fenomén, v mojom výklade sa favorizuje predstava praktického jazykového systému, založeného na praktickej analógii, ktorou sa komunikujúce subjekty riadia pri aktivácii výrazovo-významových štruktúr ako sedimentovaných segmentov rečového prúdu. Prívlastok „praktický jazykový“ má vyjadriť, že tieto štruktúry sú produktom sedimentácie úsekov rečového reťazca, ktorých utváranie a používanie je založené na praktickej analógii v kontextoch rečových udalostí. Výraz systém sa tu interpretuje ako „mechanizmus riadenia tejto sedimentácie“. Konštruovanie modelu tohto mechanizmu (znalosť o ňom) je aj rekonštrukciou jazykovej reality, vystihujúcou systém ako povahovú vlastnosť prirodzeného jazyka. Oproti tomu racionálny jazykový systém je len lingvistický konštrukt,

ktorý v prípade jeho považovania za predpokladovú bázu reči naliehavejšie (ako pri praktickom jazykovom systéme) vyvoláva otázku, či nejde len o ontologizáciu metodológie. Z hľadiska ich použiteľnosti v spoločenskej praxi obrazy týchto systémov sú v komplementárnom vzťahu, každý z obrazov je užitočný v inej oblasti praxe. Osobitný podnet ku konfrontácii týchto systémov dáva kultivácia spisovného jazyka, čo plynie z jeho statusu so zreteľom na prirodzenosť. Tendencia k naturalizácii tohto útvaru národného jazyka podporuje „nárok“ teórie praktického jazykového systému na pravdivosť.

BIBLIOGRAFIA

- Bourdieu, P., 2014. *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. 8. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Cameron, D., 1995. *Verbal Hygiene*. London/New York: Routledge.
- Černík, V., Viceník, J., Višňovský, E. 1986. *Teória poznania*. Bratislava: Pravda.
- Dolník, J., 2012. *Sila jazyka*. Bratislava: Kalligram.
- von Glaserfeld, E., 1997. *Radikaler Konstruktivismus. Ideen, Ergebnisse, Probleme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- von Glaserfeld, E., 2012. *Konstruktion der Wirklichkeit und des Begriffs der Objektivität. In Einführung in den Konstruktivismus*. 13. Aufl. München: Piper Verlag, 9–39.
- Grondin, J., 2009. *Hermeneutik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Chomsky, N., 2016. *Was für Lebewesen sind wir? (Pôvodný angl. názov: What Kind of Creatures Are We?)* Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Keller, R., 2003. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. 3. Aufl. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Kořenský, J., 2004. *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Krämer, S., 2001. *Sprache, Sprechakt, Kommunikation. Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N., 1984. *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N., 1990. *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven*. Opladen: Springer
- Nekvapil, J., 2010. O historii, teorii a modelech jazykového plánování. *Slovo a slovesnost*, 2, 53–73.
- Neustupný, J., V. 2002. Sociolinguistika a jazykový management. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 4, 429–442.
- Rorty, R., 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press.
- de Saussure, F., 1989. *Kurs obecné lingvistiky*. Preklad František Čermák. Praha: Odeon.
- Searle, J., R., 2013. *Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen*. 3. Aufl. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Searle, J., R., 2015. *Geist, Sprache und Gesellschaft. Philosophie in der wirklichen Welt*. 3. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schwemmer, O., 1987. *Handlung und Struktur. Zur Wissenschaftstheorie der Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Starý, Z., 1995. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Univerzita Karlova.
- Štúr, L., 2007. *Dielo*. Zostavil a upravil Rudolf Chmel. Bratislava: Kalligram.
- Višňovský, E., 2015. *Richard Rorty a zrkadlo filozofie*. Bratislava: Kalligram.
- Wittgenstein, L., 1984. Werkausgabe in 8 Bänden. Band 4: *Philosophische Grammatik*. In Rhees, R. (Ed.), Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku Slovenskej republiky. Zbierka zákonov č. 270/1995, čiastka 89, s. 1999.

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-22- 0275.